

Міністерство культури України
Національна бібліотека України для дітей

**Бібліотечний формат
для дітей — нова якість
в новому столітті**

Виховні ідеали

**українських аристократичних родин
як засіб формування і духовного розвитку особистості**
консультація

Київ 2015

Міністерство культури України
Національна бібліотека України для дітей

**Бібліотечний формат для дітей —
нова якість в новому столітті**

Виховні ідеали
українських аристократичних родин
як засіб формування і духовного розвитку особистості
консультація

Київ 2015

ББК 74.200.25

В 54

УДК 74.035

Автор-укладач Н. І. Безручко

Редактор О. А. Кадькаленко

Відповідальна за випуск А. І. Гордієнко

Виховні ідеали українських аристократичних родин як засіб формування і духовного розвитку особистості: консультація / Нац. б-ка України для дітей ; авт.-уклад. Н. І. Безручко. — Київ, 2015. — 32 с.

Мета консультації – залучити бібліотекарів, педагогів, батьків до використання в виховному процесі історичних традицій та надбань українських аристократичних родин періодів княжої, козацької доби та еліти періоду кінця XIX – поч. XX ст.

*Великі люди з великими
виробленими характерами
виховуються у відповідних родинах –
ще в дитинстві*

І. Огісько

Пізнання нашого минулого розвивалося нерівномірно, у ньому в силу багатьох причин спливають не те що білі плями – білі матеріки, недоторкані архіпелаги. Одним з таких є історія аристократичних родів української еліти. Її роль, вплив на формування української державності, духовності, значима, неоціненна. Це підтверджує лише один з яскравих прикладів патріотизму еліти – близько 1330 шляхтичів з 663 родин брали участь у повстанському русі під проводом Б. Хмельницького. Цю інформацію ми дізнаємося з праць В. Липинського¹. Тема елітарності в суспільстві надзвичайно складна і пов'язана з оцінкою діяльності не лише окремих особистостей, а й цілих поколінь. Розширення пізнань історії еліти українського народу необхідно, оскільки ми дуже відстаємо в цьому питанні і від зарубіжної науки, де, в першу чергу, історія і роль елітарних груп є однією з найбільш розроблюваних нині [17]. І це робить наше напрацювання корисним як для широкого ознайомлення зростаючих поколінь, так і для привертання уваги науковців до розробки цього питання, з тим, щоб не втрачалася сама історична свідомість, кровний зв'язок з людьми, що творили історію «наче були не з нашої крові, не з нашої кости, наче вони не вирости з нашої землі й наче погибли без нащадків» [17].

В умовах становлення демократичного, громадянського суспільства в Україні, обґрунтування, впровадження відповідної парадигми виховання є цінним, корисним, необхідним. Сучасна українська педагогіка, виховні інституції, базуючись на працях відомих науковців, педагогів, філософів, шукає свої принципи джерела для формування свідомості молодого покоління. З цією метою слід поширювати досвід виховання у шляхетних родинах, де панував аристократичний дух; звертатися до образів української та світової класики, до конкретних прикладів з життя непересічних особистостей, щоб відродити і сформувати провідну касту, верхівку суспіль-

¹ Липинський В. К. (1882-1931) вчений, історик, соціолог

ства – власну інтелігенцію, бо без цього не може існувати гідний поваги народ.

Обсяг літератури з предмету, що досліджується, невеликий. Долучитися до цього питання автора, окрім усвідомлення значимості цього питання для нашого сьогодишнього життя, спонукало ознайомлення з матеріалами цінного генеалогічного довідника української шляхти М. Голубця², стаття вчителя патріота з Миколаївщини про виховання наших дітей на ідеалах українських аристократичних родин, праці Н. Яковенко, І. Хлистуна, музичне мистецтво гурту «Хорея Козацька» тощо.

Навіщо нам це?

Народна мудрість говорить: «якщо хочеш залишити про себе пам'ять на п'ятдесят років – вирощуй сад, на сто – будуй будинок, на тисячу – виховуй сина». Народ, що бажає зберегти себе в історії, повинен піклуватися про виховання своїх синів.

Сьогодні Україна потребує людей вихованих, не тільки озброєних знаннями, а й духовно, психічно та фізично спроможних розвивати творчі здібності свої та навколишніх; співпрацювати з людьми різних поглядів, здатних вирішувати проблеми сьогодення і майбутнього; осіб з великим культурним та духовним потенціалом.

Загальної системи народного виховання, що відіграє провідну роль, для всіх народів немає, у кожного – своя особлива національна система виховання, традиції, ідеали.

Ідеал людини – це те найкраще, що створив народ у розумінні властивостей людської особистості та її призначення. Але що визнати за традиційний ідеал людини? Коли їх у народі не один, а декілька? Традиційним ідеалом визначається той, що витримав іспит історії, найбільш відповідає психології народу та його призначенню, відбитий у народній творчості. Міра і спосіб дотримання традицій можуть бути різними. По-перше, народ може надто консервативно ставитися до своїх традицій, перетворювати їх у непорушні святощі; по-друге, він, переважно в особі своєї інтелігенції, може неповажливо ставитися до минулого свого народу, нехтувати традиції, намагатися некритично переймати все від інших народів, не міркуючи над тим, чи воно відповідає інтересам і психології свого народу; по-

² Голубець М. Золота книга українського лицарства. — Львів, 1939. — С. 16.

третє, нація може шанувати і зберігати свої традиції, але не зупинятися на них, а йти вперед, не замикаючись у вузькі рамки своєї традиційної культури, брати від інших народів їх кращі здобутки, органічно перероблюючи їх відповідно до інтересів, психології свого народу. Останнє найбільш прийнятно для нас.

Тут доречним і актуальним є звернення до думок видатного українського педагога К. Ушинського, який ще в XIX ст. підкреслював, що кожний педагог повинен творчо запозичити та глибоко усвідомити «одну рису західної освіти – рису поваги до своєї Вітчизни, а ми, саме її, єдино придатну для запозичення у всій повноті – пропустили. Не завадило б нам запозичити її не для того, щоб бути іноземцями, а лише для того, щоб не бути ніким в своїй Батьківщині»³.

Тому в роботі бібліотек для дітей вагоме значення має звернення до наших національних першоджерел, життя, побуту, традицій українських аристократичних родин. І на цьому матеріалі поряд з іншим формувати розуміння дітьми мети, сенсу, цінності життя, морально-етичних основ буття, виховувати почуття гордості, честі й гідності. У поглядах на національну природу виховання К. Ушинський дійшов висновку, що у кожного з європейських народів є своя особлива національна система виховання, своя особлива мета і свої особливі засоби її досягнення. У своїх дослідженнях видатний педагог наголошував, що французька педагогіка виховує «справжніх французів», німецька – «справжніх німців», польська – «справжніх поляків», російська – «справжніх росіян». Українська педагогіка має виховувати «справжніх українців». Коли береться чужий взірець за норму, то втрачається самобутність і виникає нижчеартість. Це суперечить нашому українському менталітету. Від такого хибного кроку застерігали світові діячі української педагогічної думки Г. Сковорода, Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Шашкевич, С. Русова, М. Грушевський, І. Огієнко, С. Сірополко, В. Вернадський, К. Ушинський, В. Сухомлинський та ін.

Розвиваючи думку К. Ушинського, український вчений, педагог – Г. Ващенко у книзі «Виховний ідеал» підкреслює, що треба враховувати не тільки традиції, а й ті завдання, що ставить перед нами су-

³ Ушинський К. Д. Вибр. педагог. твори : в 2-х т. — Київ : Радянська школа, 1983. — Т. 1. — С. 78.

часне й майбутнє. Г. Ващенко зупиняється на таких рисах українського народу, як шляхетність або своєрідний аристократизм. Він називає ці риси аристократизмом духу й аристократизмом положення. Простежуючи, як у різних народів розвивалися й занепадали ці риси, вчений робить висновок: «де народні маси активні, де в інтересах цілого народу рахуються з масами, там зовнішні ознаки вищого положення людини в суспільстві не відіграють рішучої ролі, там зберігається духовний аристократизм, властивий не лише людям з вищих суспільних класів, але й кращим представникам народу». Народом-аристократом Г. Ващенко вважає українців, бо історичні умови життя нашого народу склалися так, що народні маси мусили відігравати в ньому активну роль та завжди бути ініціативними.

Тому, звертаючись до традицій аристократичних українських родин, наголосимо на основних традиційних національних цінностях, на яких ми повинні виховувати нові покоління: державна незалежність України, патріотизм, готовність до захисту Батьківщини, єдність поколінь, почуття національної гідності, історична пам'ять, громадянська активність. Слід звернути увагу на виховання у нашої молоді гуманності, чуле відношення до людини і не лише на словах. Треба також плекати наші традиції щодо виховання у молоді пошани до батьків і взагалі до старших, що є основою суспільного та державного ладу. Виховувати моральну чистоту, почуття честі, свідомість власної людської гідності, на основі якої з'являється правдивість, виконання даного слова, чесність. На цій же основі базується дружба, що ще за козацьких часів культивувалася у формі побратимства. Важливими рисами вдачі людини є любов до праці і працездатність. Мотиви праці можуть бути різні – матеріальні, честолюбство, громадське добро, основний мотив праці – інтереси суспільства. Також важливе завдання наших виховних інституцій розвивати творчість – без фантазії неможлива творча робота в жодній галузі, людина без творчої фантазії може діяти лише за певними шаблонами.

Впевненість у праві свого народу бути рівним серед рівних зі спокійною гідністю була задекларована князем К. Вишневецьким на Люблінському сеймі ще у 1569 р. Виходячи з демократичних засад розв'язували освітні, навчальні та виховні потреби видатні

українські державобудівники Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Данило Галицький, Петро Сагайдачний.

Спроби аналізу ролі родинних традицій у вихованні молодого покоління знаходимо ще у працях літописців та видатних діячів Київської Русі – митрополита Іларіона Київського, князя Володимира Мономаха та ін. Окремі аспекти виховання щодо принципів природовідповідності, культуровідповідності, народності досліджували українські педагоги та філософи Г. Галятовський, О. Духнович, Ф. Прокопович. На пріоритетність родинних цінностей у вихованні підростаючого покоління вказували педагоги і письменники кінця XIX – першої половини XX ст. І. Огієнко, С. Русова, Леся Українка, І. Франко, Т. Шевченко. Ґрунтовно вивчали родинні традиції, звичаї, обряди етнографи, історики, педагоги М. Грушевський, Б. Грінченко, М. Максимович, О. Потебня. Досліджуючи проблеми національного виховання, багато педагогів сьогодення – В. Кузь, Д. Погребенник, З. Сергійчук, М. Стельмахович, Н. Якимчук та ін. довели, що основою національного виховання є історико-культурна спадщина українського народу.

Національна стратегія розвитку освіти в Україні 2012-2021 рр. передбачає відродження та подальшу розбудову національної системи виховання як важливої ланки формування свідомих громадян української держави. Нагромаджений упродовж багатьох століть досвід виховання, глибокі знання рідної історії, культури, лицарської моралі та духовності є потужним чинником формування у дітей історичної пам'яті, національної гідності, свідомості, готовності брати активну участь у культуротворчих процесах. Творче відродження культурно-освітніх і виховних традицій української еліти, їх самовідданої праці задля досягнення державної незалежності України, розвитку національної культури, доведення її до світового рівня – одна з необхідних і найважливіших граней утвердження національної системи виховання.

Але ж визначимося з критеріями елітарності, які існують з давніх-давен. Зародки елітарних концепцій знаходимо ще у Конфуція і Платона, політичних мислителів В. Липинського, Г. Моски, В. Паретто, у працях Д. Донцова, З. Фрейда. Проблеми «еліти», «елітарності» торкався у своїй творчості Г. Сковорода. Мислитель поділяв людей та вбачав їхню цінність не в становому, а виключно у моральному аспекті. Висвітлюючи проблеми елітарності, її суть, функції, історики су-

часності – С. Вовканич, Х. Копистянська, В. Скуратівський, Н. Яковенко також не пов'язували елітність безпосередньо з соціальним походженням особи, її майновим станом, а керувалися духовно-інтелектуальними особливостями людини, детермінованих цілим комплексом чинників – вихованням, освітою, суспільним оточенням.

Сучасні словники української мови подають дефініцію терміна еліта «... люди, що виділяються серед інших своїм суспільним становищем, розумом, здібностями, провідники, верховоди, батьки, дріжджі суспільства, обрані, найкращі, образно сіль землі, передова верства».

Всі існуючі концепції (більшою чи меншою мірою) мають в основі функціональні та ціннісні підходи. Прибічники першого головною ознакою вважають соціальний статус людини, її місце в суспільстві і керівну роль. Позиція інших ґрунтується на тому, що еліта має бути носієм вищого рівня культури та цивілізованості, творцем та охоронцем таких цінностей, як свобода, справедливість, добробут, культурна самобутність нації. На нашу думку, також як і багатьох науковців, нехтування ціннісними критеріями руйнує концепцію елітарності взагалі, бо дає можливість відносити до еліти будь-кого, хто здобуває та отримує керівне становище. Зігмунд Фрейд вважав, що еліта володіє особливими якостями і діє на людей подібно магнітній силі: належність до еліти, визначається культурно-психологічними особистими якостями людини, з якими вона народжується, і які у неї виховуються на основі національних традицій, що формують такі загальнолюдські позитивні цінності, як повага та любов до рідної землі, готовність її захищати, працелюбність, відповідальність, чесність тощо.

Отже, еліта утворюється, в першу чергу, завдяки вихованню, але має за основу національні традиції та певне оціночне ставлення до загальнолюдських вартостей. У даному контексті надзвичайно важливим є педагогічний феномен традицій (елітної) української родини.

В теоретичних джерелах виділяються основні чотири групи еліти: культурницька, наукова, бізнесова, професійна. Серед цих соціально-домінантних груп провідне місце посідає культурницька еліта, генофонд нації. До неї входять ті, що зробили найбільший внесок у генерацію нових знань або у створення нових форм естетичного засвоєння дійсності. Проаналізувавши низку джерел щодо належності особи до еліти, її ознак і якостей, ми, як і автори джерел,

прийшли до висновку, що критеріями елітарності виступають національна свідомість, громадянська активність особистості, патріотизм, загальна освіченість, шляхетність, мудрість, мужність, культура поведінки, які формуються, розвиваються завдяки цілеспрямованому організованому, систематизованому впливу вихователів. В основі досліджень лежить таке розуміння поняття «еліта»: еліта – окрема категорія людей, які дбають у своїх галузях діяльності про патріотичне виховання, забезпечують передовий розвиток народу, організують і створюють сприятливі умови та гарантії гідного майбуття нації, це пасіонарії, ноосферні особистості, які, створюючи національне енергетичне поле у повсякденному житті, утверджують історичні, творчі традиції, звичаї, культуру, мову, державницьку ідею та позбавлені комплексу неповноцінності.

Формування та розвиток української еліти в контексті національного виховання має конкретно-історичний характер, тому визначено періоди її становлення: **княжа, козацька доба та період кінця XIX – поч. XX ст.**

В основі формування національної еліти **княжої доби** покладено традиції родинного виховання, стародавня педагогічна література, певна система освіти (домашня освіта, школи грамоти, школи «книжкового вчення», двірцеві та монастирські школи та ін.) Еліта княжої доби – князі Святослав, Володимир, Ярослав, Всеволод, Володимир Мономах, представники духовенства Іларіон, Феодосій Печерський, літераторка Єфросинія Суздальська, засновниця першої жіночої школи Ганна Всеволодівна (сестра В. Мономаха), педагог Єфросинія Полоцька та ін. – вела політику держави, доводила народним масам сенс буття на основі етнічної спорідненості, ідейно об'єднувала всі верстви в єдине ціле, створила низку відомих літописів всеслов'янського значення, започаткувала книгодрукарство, відкрила перші у Східній Європі академії в Острозі та м. Києві, створила низку мистецьких, художніх творів світового значення. Тому небезпідставно з давніх-давен про Україну поширювалася слава, як про державу високої освіти і культури. Перша школа в Україні була заснована більше 1000 років тому Володимиром Великим – князем, який охрестив наш народ і нашу землю. Про освіту дбали і продовжили справу свого батька і діда князі Ярослав Мудрий та Володимир Мономах. У Київській Русі створе-

на перша староруська пам'ятка педагогічної думки – трактат про виховання Володимира Мономаха «Повчання дітям» (1096 р.). Це оригінальний педагогічний твір, аналогів якому з виховання моральних якостей, поваги до культури, духовності, любові до Батьківщини не було у тогочасній педагогічній літературі Західної Європи. Твір проінятий високим гуманізмом та патріотизмом, основні положення його актуальні і понині. Найбільшого процвітання досягла освіта в Україні в XVI-XVII ст. На цей час постають культурні центри зі своїми школами (Луцьк, Почаїв, Острог, Чернігів, Київ, Львів та ін.). Ще в 1574 р. у Львові був виданий і надрукований перший «Буквар». Лише один примірник його дійшов до наших днів і зберігається у бібліотечі Гарвардського університету (США). У 1596 р. виходить «Буквар» Лаврентія Зизанія, він же став укладачем підручників граматики та першого словника. Отже, ще в XVI ст. Україна мала всі необхідні шкільні книжки, з яких вивчали науку не тільки у нас, а й в усьому слов'янському світі. Характерним для численних шкіл, що відкривалися, було те, що в них навчалися як сини багатих так і сироти, вбогі, а вчителів зобов'язували поважати і ставитися до всіх однаково. Це було одним з проявів гуманізму в наших українських школах.

Гідними спадкоємцями подвижницьких, героїко-патріотичних традицій дідів і прадідів, богатирської епохи в історичному бутті нашого народу були козаки. Саме з козацтвом пов'язане становлення українського народу як нації, формування державності, складання національно-культурних інститутів України, демократичних засад її розвитку, все те, що певною мірою перекликається з нашим сьогоденням. У козацьку добу (XVI-XVIII ст.) Україна перетворювалася на міцний форпост наполегливої, самовідданої боротьби за національну культуру, науку та освіту. Центром освіти Східної Європи стала Києво-Могилянська академія, створена Петром Могилою (митрополит) у 1623 р. Тут вчилися наші гетьмани І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Самійлович, І. Мазепа, П. Орлик, П. Полуботок, її закінчив найвідоміший мудрець-філософ Григорій Сковорода. Тут навчалися білоруси, балканські слов'яни, румуни, литовці. «Багато їхало з Московщини, де на той час не було шкіл» [17]. Тих, хто приїжджав в Україну, вражала висока культура і освіченість наших людей. На середину XVIII ст. в Україні, майже все населення, навіть дівчата та жінки, було грамотним. Такий стан

справ дивував багатьох учених, мандрівників – представників зарубіжних країн. Ще у 1654-1656 рр. писав про це арабський мандрівник архидиякон Павло Алепський: «... священики вчать сиріт і не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях... всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість жінок і дочок, уміють читати... В землі козаків всі діти уміють читати, навіть сироти» [2].

Козацька еліта була в кращому розумінні цього поняття аристократією національного духу. Видатні вчені, державні та політичні діячі багатьох країн світу – Г. Боплан, Г. Гердер, М. Вольтер, О. Кромвель, П. Алепський, Є. Шерер та ін. – захоплювалися глибокою духовністю, героїзмом і звитягою, кмітливістю та винахідливістю козаків. Ідеали людини-козака, лицаря, навечно закарбовані в усіх галузях української народної та класичної культури і є улюбленими серед українців. Ці ідеали відображають національну сутність, самобутність і неповторність у світовому масштабі української духовності, велич і красу, вічність та безсмертя української нації як частини розмаїтого та різноликого планетарного людства. Таким чином, ідеали людини-козака, лицаря є загальнонаціональними ідеалами українців. Недаремно упродовж багатьох століть українців і Україну називають: «козацька земля», «козацький народ», і це важко, а то й неможливо заперечити. Згадаймо одне з тверджень К. Ушинського про ідеал людини, яка вимагає від свого виховання відтворення цього ідеалу в окремих особах. У лицарському осередку запорізького козацтва гартувалася когорта видатних українських гетьманів, мудрих державних діячів, полководців: Северин Наливайко, Павло Павлюк, Іван Сулима, Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Максим Кривоніс, Іван Сірко, Іван Мазепа, Максим Залізняк, Семен Палій та багато інших. Шляхта виступає і в ролі старшинсько-козацької еліти, народженої зі сплаву козацьких ватажків – простолюдинів, і енергійного аристократичного елемента – брати Виговські, брати Нечаї, Іван Богун. Славного українського козацького роду були видатні вчені зі світовим ім'ям – В. Вернадський, Г. Вороний, Ф. Вовк, М. Остроградський, П. Тутковський та інші діячі науки, культури, мистецтва. Козацький родовід мали видатні мандрівники, мореплавці, винахідники, конструктори ракет, космічних кораблів і супутників – О. Засядько, М. Міклухо-Маклай, К. Цюлковський, С. Корольов, А. Лялька та ін.

Вивчення дітьми патріотичної діяльності козацьких родів переконує їх у тому, що елітна частина рідного народу мала глибоку стійку духовність, яка розкриває людину як активного діяча історії свого народу, господаря рідної землі та держави, володаря, охоронця, примножувача національних, матеріальних і духовних багатств. Козацька духовність має свою самобутню систему цінностей – їй притаманні цілісність та гармонійність, віра, надія, любов до всього батьківського, свого родоводу, повага до загальнонародських здобутків, єдність істини, добра та краси. Порівняно з іншими суспільними верствами, у козаків був значно вищий рівень сформованості духовних цінностей – благородства душі, кришталевої чистоти та невідомої вишуканості поведінки, синівського ставлення до народу, Батьківщини. Шляхетність була єдиною соборною якістю, яка відображала піднесеність духу, благородність помислів. Козаки завжди і всюди пишалися своїм родом, належністю до славного українського родоводу і називали себе шляхетними громадянами, які інтереси свого народу ставлять понад усе. У їхньому розумінні козацький рід – це рід, який уславився добрими героїчними, лицарськими справами в ім'я України. Козацька еліта була також вірна одній з кращих традицій своїх предків: слово – це діло, кожне слово має бути вагомим і нести в собі заряд впливу на дійсність. І конкретними справами, і зваженим словом козаки підтверджували свою належність до національної духовної аристократії, провідної верстви тогочасного суспільства.

Українській ментальності споконвіку було властива гідність людини. Зарубіжні вчені, мандрівники, державні та культурні діячі, які відвідали Україну в козацькі часи, знову ж таки з подивом говорили про високий моральний, духовний рівень усього населення. Козацька мораль, лицарська духовність дедалі більшою мірою впливали на українську спільноту, зокрема на молодь. У духовному житті молоді козацька педагогіка відводила особливу роль лицарській честі, звязі, які творчо відроджуються та впроваджуються в сучасне життя. «Кодекс лицарської честі» містить такі якості особистості: непохитну вірність принципам народної моралі, національним і загальнонародським цінностям; готовність проявляти непримиримість до зла, займатися самовдосконаленням; уміння чинити благородні вчинки, виявляти національну гідність та гор-

дість; розвиток традицій, звичаїв, бережливе ставлення до рідної природи, землі, примноження її багатств. У козацькій системі навчання та вихованні якості лицарської честі гармонійно доповнювалися якостями «Кодексу лицарської звитяги» – готовністю боротися за волю, честь та славу України; здатністю захищати рідну мову, культуру, мистецтво, духовні традиції.

Одним з найголовніших компонентів козацької духовності було давньоруське поняття – слава. Деякий час його зміст був штучно звужений. Нині шириться коло громадян-патріотів, які розуміють глибокий та високий, історично виправданий зміст поняття «слава», а отже примірюють його до свого життя, своїх вчинків. Повчальні, мудрі слова давньогрецького любомудра Геракліта: «Луччі воліють від всіх інших речей одну – славу, але маса вміє лише обжиратися, як худоба». Як вірні продовжувачі своїх великих і мудрих попередників, сподвижників козаки жадали та досягали її собі й рідній землі – Україні. Слави, тобто перемоги над труднощами, над лихими силами, ворогами, повинна хотіти та досягти кожна людина. Такі благородні пориви багатьох людей, громадян становлять непереможну силу.

Байдужі до майнового багатства, життєвих вигід і зручностей козаки водночас ставили високі естетичні вимоги до свого святкового одягу, художнього оформлення зброї, зброї коня. Тому козак, надто кінний, завжди викликав захоплення у селян і міщан. Це враження посилювалося фізичною красою козака – його чоловічою вродою, картинністю постави. А що вже говорити про красу душі! Натхненність обличчя, розум, що світився в очах і виявлявся в кожному слові, людська гідність та гордість, незалежність, начитаність, знання інших мов, шляхетність, краса почуттів і вчинків – усе це було об'єктом замішування та зачарування.

Велика заслуга козацької духовності полягає в тому, що родинні цінності в ній вважалися за найглибші та найміцніші, які до того ж набували загальнонаціонального характеру. У козацьких сім'ях панував культ Батька та Матері, Бабусі та Дідуся, Роду та Народу, Родини та Батьківщини.

Нарешті, в елітарному середовищі козацтва бачаться витоки примітних психологічних рис українського характеру. Адже саме тут, рухаючись до низу, вперше утвердилися лицарські ідеали вір-

ності, доблесті й честі як усвідомлена позитивна норма поведінки. (Останнє, як відомо, складає підвалини індивідуалізму, типу особистості, наділеної розвинутим почуттям власної гідності). Поняття самоповаги й неметушливої впевненості в собі, виходячи із козацького середовища, відіграло роль загальнонародного морального еталону, накладало відбиток на позитивну модель національного характеру, культивуючи такі риси, як неагресивний але стійкий індивідуалізм (особистісність), упертість, самостійність, опірність зовнішнім впливам, що сприяли збереженню нації всупереч спробам її нівеляції.

Україна славна на весь світ козацькими родами, династіями. Як довели в своїх дослідженнях М. Г. Стельмахович, Н. М. Яковенко, Д. І. Дорошенко, прикладом виховання елітарної особистості можуть служити козацькі родини Терещенків, Симиренків, Харитоненків, Шевченків (список можна продовжувати), де свято оберігалися лицарська духовність, традиції предків. Представники цих династій внесли вагомий доробок у розвиток економіки, промисловості, культури, а меценатською діяльністю у відродженні слави як основи української духовності, добробуту рідного народу, своїм подвижницьким життям зуміли довести, що вони є справжньою українською елітою.

На родовому гербі **Харитоненків** викарбувані слова: «Працею звеличуюсь». Завдяки їх підприємницькій, культурній та меценатській діяльності м. Суми постійно розбудовувалося. На їх пожертвування були відкриті дві школи, реальне і кадетське училища, школа для дівчат із багатодітних сімей і сиріт, що готувала народних учительок для рідного краю, дитячий притулок, будували духовні центри – церкви, собори. Цікаво, що в м. Харкові на тому п'єдесталі, де з чавуну вдячні нащадки поставили пам'ятник Івану Харитоненку, після перевороту у жовтні 1917 р. з'явився раптом Ленін. У роки нинішнього національного відродження вдячні нащадки відновлюють скульптуру родоначальника козацького роду Харитоненків, духовність якого проявлялася в корисній для Вітчизни економічній, просвітницько-культурній, меценатській діяльності.

Невсипуша енергія, бурхлива діяльність, добродійність, меценатство в ім'я розвитку рідного краю – характерні ознаки козацького роду **Терещенків**. Як заможна та освічена людина Федір Терещенко

шенко прагнув пізнавати невідоме, постійно розширював обрії своїх знань (склав екзамен на звання пілота, брав участь у перших авіаційних змаганнях, був причетний до обладнання авіамайстерні в КПІ⁴, побудови першого вітчизняного літака «Ілля Муромець»). Федір один з перших організував майстерню, яка виготовляла літаки в роки Першої світової війни. Він був українським патріотом, про що свідчить пожертвування на будівництво сільської лікарні в с. Кирилівці як вияв пошани до національного генія Тараса Шевченка, жертвував кошти на різноманітні освітні, культурні потреби м. Києва, Новгород-Сіверського, Чернігова та ін. Колекція картин Івана Терещенка могла з успіхом конкурувати з широковідомою Третьяковською галереєю м. Москви, в ній були полотна Айвазовського, Рєпіна, Врубеля, Куїнджі, Трутовського, Шишкіна, Ярошенка та інших живописців-класиків. На його кошти було відкрито Київську образотворчу школу М. Мурашка, яка, як зазначала преса, «гідна цілого краю», тобто України. Тут вчилися, а потім і викладали Ф. Красицький, І. Іжакевич, М. Пимоненко – мистецька еліта нашої нації, брали уроки малювання Леся Українка, В. Серов, О. Форш та інші відомі діячі культури.

Яскраву сторінку в духовність вписав рід Степана **Симиренка**. Відомо, що він 20 років козакував на славному Запоріжжі, одержав лицарський гарт, прагнув бути хліборобом. Серед людей поширювалися чутки, що брати Симиренки знайшли козацький скарб. Насправді ж козацьким скарбом була для братів висока лицарська духовність, яку представляли їхня гострота розуму, діловитість, підприємливість, хист працювати та спілкуватися з людьми. Брати не цуралися будь-якої роботи – разом із робітниками в екстремальних умовах, в холод і спеку могли цілодобово працювати, фізично та розумово, аби господарство не мало збитків. Своєю широю вдачею, відвертістю, задушевністю, нестримною енергією, творчою ініціативою, прагненням досягти поставленої мети вони надихали всіх навколо, запалювали в них вогник до активної діяльності. Вони ввійшли в історію як засновники сучасного судноплавства по Дніпру-Славутичу. Великим інтелектуалом-новатором, винахідником був Платон Симиренко, який спроектував і власноруч сконст-

⁴ Київський політехнічний інститут

руював «випарний апарат», що зафіксовано в енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона. У формуванні особистості чільне місце відводив соціальній педагогіці, прагнув створювати нормальні умови для життя й праці своїх підлеглих. Свою резиденцію в с. Городище Симиренко перетворив на острівцеь української козацької духовності. У морі імперсько-російського безправ'я та жорстокості, приниження особистості, нехтування її правами він розбудовував материк добробуту, людяності і милосердя. Було побудовано лікарню, технічне училище, де молодь здобувала знання та готувалася працювати на виробництві. Зведені 150 будинків стали справжнім містечком високого добробуту. Платон Симиренко – меценат освіти та культури. Він тримав власний український національний театр. Як і інші мислителі, громадські діячі, П. Симиренко вважав, що просвіта, освіта та виховання – одні з найважливіших шляхів підвищення добробуту народу, його духовності. Багато сучасників називали с. Городище «Містом сонця».

У 1859 р. оселю П. Симиренка відвідав Тарас Шевченко – співець козацтва. «Батьку, що ти тут наробив?!», – у захопленні від добрих, глибоких людяних справ Симиренка вигукнув Т. Шевченко. Він міцно подружився з високодуховною родиною Платона Симиренка, складав разом з її представниками плани просвіти свого народу. Як і Шевченко, він не шкодував сил, енергії та коштів на виховання нових поколінь і саме його коштами було здійснено останнє прижиттєве видання «Кобзаря». Він був добрим знавцем-ентузіастом садівництва та плідівництва, заклав основи виведення нових сортів фруктів, ягід, зокрема відомого сорту яблук, названого його сином Левком на честь батька «Ренет П. Ф. Симиренка».

Свою глибоку козацьку закоханість у розкішну рідну природу батько передав сину Левкові, якого за участь у національно-визвольному русі було вислано до Сибіру. За свою стійкість та допомогу іншим в'язням був засланий ще далі, до Іркутська. Його книги («Помологія») стали основними підручниками садівників. Науково-дослідницька та громадська діяльність роду Симиренків, яка є високим взірцем патріотичного служіння рідному народу, має бути відома дітям і досліджуватися юними українцями.

Рід **Шевченка**. У сучасній науці тільки починають розкривати козацьку генеалогію роду, до якого належить Т. Г. Шевченко. Він єди-

ний серед українців, який має всенародно схвальні найвищі почесті, титули – національний Пророк України, геній над геніями, Великий Кобзар України. Дослідники творчості Шевченка здавна дивувалися, звідки така надзвичайно ідейна, художня, моральна сила, надпотужна енергія, глибина його гідної подиву всеперемагаючої любові до Матері-України. Суть у тому, що Шевченко мав козацьке походження, належав до козацького роду, а не до кріпацького. У своїх художніх творах, у спілкуванні з іншими людьми розповідав про своїх предків, які були козаками, гайдамаками, розкривав глибоку любов козаків до волі, свободи. Батька Т. Шевченка, як і багатьох інших, закріпачив чужоземний авторитарний режим (російське самодержавство). Тарасів дід – Іван Андрійович Шевченко-Грушевський (1746 р. н.) був козаком-січовиком. Відомий історик «козацький академік» Д. І. Яворницький дослідив, що козаками-запорожцями були прадід Т. Шевченка Іван та прадід Андрій, який був кошовим писарем. Батько Шевченка – Григорій Іванович був письменним, як і його батько Іван, вони були обізнані у багатьох галузях життя, люди з гідністю та честю. Це ще раз свідчить про те, що батько та дід походять з козацького роду. Ось чому багатогранна творчість Т. Шевченка пройнята високою ідейністю, моральністю, духовністю. У відомих творах «Гайдамаки», «І мертвим, і живим, і ненародженим...», «Сон», «Кавказ», «Заповіт» та ін. Шевченко показує боротьбу за українську мову та культуру, національну виховну мудрість, демократичні та гуманістичні цінності в галузі культури, освіти і виховання.

Отже, козацька доба виробила особливу систему знань, виховала особистостей, які володіли чеснотами, притаманними національній еліті: безмежною любов'ю до рідної землі, почуттям власної гідності, вірністю національним звичаям і традиціям, стійкістю в боротьбі за волю та справедливість.

Еліта періоду кінця XIX – поч. XX ст. продовжувала вдосконалювати національну ідею, започатковану в княжу та козацьку добу, формувала духовну та культурну свідомість українського народу, боролася за незалежність України, за її свободу, гідність, достаток і безпеку. Її діяльність співпадала з поняттям патріотизм, порядність, честь, свобода. В родинях української еліти плекалися моральні чесноти; зберігалися та шанувалися рідна мова, знання роду, родинно-побутова культура, гостинність, демократизм взаємин; виховання формувало уявлення про самобутність власної на-

ції, її місце серед інших народів. У цей час формується наукова українознавча історіографія, представниками якої стали елітарні особистості В. Антонович, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Д. Драгоманов, І. Франко та ін., створюється Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка, яке практично переростає в Національну Академію наук товариства «Просвіта». Центром національно-культурного, громадсько-політичного відродження стала «Громада», яка об'єднала діячів української еліти (М. Лисенка, С. Русову, Т. Рильського, М. Старицького, П. Чубинського та ін.). Це був період плідного розвитку науки, літератури, театру, преси, а також діяльності цілої плеяди культурно-просвітницьких діячів, які відіграли певну роль у формуванні національної свідомості українського народу. У 1858 р. у Полтаві було відкрито першу недільну школу, яка працювала в неділю й у святкові дні. Недільним школам активно допомагав славний Кобзар – Тарас Григорович Шевченко. Він написав і видав «Букварь южнорусский». Але московського царя і його прибічників дуже занепокоїло те, що український народ прагне бути освіченою нацією. Не минуло й чотири роки, як царський уряд ліквідував недільні школи в Україні. А у 1863 р. був виданий указ про заборону в Україні викладання в школах та видання книг українською мовою. Скільки то ще жорстоких наказів було вигадано, щоб забрати останнє – мову, душу, Бога...

На підставі вивчення художніх творів, наукової літератури встановлено, що виховання в елітних родинах цього періоду спрямовується на засвоєння дітьми ще з раннього віку моральних, громадянських, естетичних, трудових цінностей та переконань, основоположними засадами якого були такі принципи: народність, природовідповідність, гуманність, демократизм, безперервність, наступність. У складних умовах переслідування всього українського, коли державну політику було спрямовано на денационалізацію української спільноти, вітчизняні педагоги 20-30-х років ХХ ст. свою увагу сконцентрували на розробленні теоретичних основ національного виховання, пошуку шляхів та засобів його здійснення. Його головним завданням вчені В. Ващенко, С. Сірополко, Г. Терлецький, І. Юцишин та ін. вважали формування національного ідеалу на основі етнопедагогіки. У відомих родинах того часу – Галаганів, Грінченків, Драгоманових, Косачів, Левицьких, Рильських, Добровольських, Заклинських, Шухевичів, Крушельницьких та багатьох інших – плекалися гуманістичні основи особистості, її

моральні чесноти, зберігалися і шанувалися рідна мова, знання роду та збереження його честі, родинно-побутова культура, гостинність, демократизм взаємин.

Яскравим представником таких родин був **М. П. Драгоманов** (1841-1895 рр.) – видатний вчений-енциклопедист, історик, політик, критик, літературознавець, педагог і фольклорист. Педагог-класик С. Русова називала М. Драгоманова «Шевченко в політиці». Синівська любов до України була провідною зорею в його подвижницькому житті та діяльності. Великі заслуги М. П. Драгоманова в тому, що він обґрунтовував необхідність для кожного українця працювати на рідному ґрунті в галузях української науки, культури та мистецтві й державотворенні, глибоко знати та реалізовувати здобутки європейських народів. Драгоманов перший, хто обґрунтовано та переконливо вчив свій рідний народ оволодівати західно-європейськими культурними та науковими цінностями, творчо адаптувати їх до свого національного ґрунту, характеру, способу мислення й світогляду. Читаючи твори М. Драгоманова, пізнаючи в них пріоритети рідного народу, учнівська молодь проймається гордістю за український народ, його здобутки. Вона переконується в тому, що високий рівень культури був характерний для українців і в добу Київської Русі – України, і Козацької Республіки, коли наш народ зберігав свою суверенність, незалежність та розвивався самобутньо. М. Драгоманов високо цінував український патріотизм, лицарський дух, завдяки яким наші предки боролися за національну свободу. У своїх працях «Народні школи на Україні», «Про педагогічне значення української мови», «До питання про українську літературу» М. Драгоманов у патріотичному вихованні молоді надавав великого значення рідній мові, фольклору, символіці, правдивій історії України, в яких відображено високу мораль, духовні скарби народу, його любов до землі, предків, волі та свободи. Відстоює необхідність різними національними засобами виховувати моральні, інтелектуальні, духовні якості патріота та громадянина, який буде в такому разі всебічно розвиненою, правдивою та чесною людиною, але зауважує «...збереження людської гідності неможливе при одній тільки зовнішній політичній свободі, вимагає економічної забезпеченості». Високим взірцем для тогочасних, наступних та сьогоденних поколінь українців стали пророчі положення М. Драгоманова про необхідність, щоб кожен українець по-синівськи любив Батьківщину, завжди турбувався про свій рід, ба-

тківську землю та працював на себе, свою родину, в ім'я добробуту й культури України, а не віддавав свій інтелект, фізичні та духовні сили за межами Батьківщини. Ідеї видатного Лицаря України М. Драгоманова про вірність національним інтересам мають високу актуальність у наш складний, суперечливий час.

Козацький рід Драгоманових подарував Україні талановитих жінок-поетес: Олену Пчілку, яка була рідною сестрою М. П. Драгоманова та матір'ю видатної співачки «досвітніх вогнів», великої Лицарки нашого народу Лесі Українки, а також інших діячів, що були аристократами духу, і життя яких є прикладом для нащадків.

К. Д. Ушинський – був українцем козацького походження – найвидатніший вітчизняний педагог XIX ст. «Ні, я українець: рід наш старовинний... Всі родичі, діди, дядьки і батьки були українцями, народилися і поховані на українській землі». Усією своєю багатогранною педагогічною спадщиною К. Д. Ушинський довів, що навчання та виховання можуть успішно здійснюватися лише на основі реалізації змісту, принципів і засобів національної ідеї народу, до якого належать діти. Він уперше в історії України й Росії розробив теорію національної школи, національного виховання та національної педагогіки. Підкреслимо, що К. Ушинський включає в зміст народності виховання потужний потенціал патріотизму як серцевини духовного життя людини, народу упродовж всього періоду отримання освіти. Адже любов до рідної землі, Батьківщини починається зі знання про її складові, які оточують дитину повсякчас (рідні люди, материнська мова, рідна природа, місцевість тощо). Тому діти, щоб вирости патріотами, мають, насамперед, вивчати життя, мислення, духовні цінності, національні особливості рідних людей, рідну мову, природні особливості рідного краю (рослини, тварини, географічні ознаки та основні історичні події рідної місцевості). Надзвичайно актуально кожному батькові, матері, вчителю, вихователю пам'ятати глибокодумні слова К. Ушинського, що «... за незмінним психологічним законом, усяке враження, яке першим займає місце, лягає глибше за всі інші...». Цей важливий закон спрацьовує і тоді, коли дитина ще в колісці спочатку чує, засвоює російську мову, а через кілька років починає вивчати рідну мову. В такому разі внутрішній зміст російської мови «... дух народу, що створив ту мову, пустить глибоке коріння в її душу, ввійде в її плоть і кров, а українська мова та

її внутрішній зміст знайде ґрунт вже зайнятий...»⁵. Для того, щоб таких негативних явищ не траплялося, К. Ушинський радив дотримуватися наукових засад вивчення рідної та інших мов, вивчати досвід виховання дітей у країнах Західної Європи. Там учнів, які вступають до початкових класів гімназії, готують, як правило, спеціальні вчителі, для яких ще в першій половині та середині XIX ст. були «спеціально підготовлені для цього підручники» з рідної мови, природи, географії та теорії своєї найближчої, найбільшої місцевості, тобто рідного краю, де дитина народилася і живе, а також усієї країни. Такі важливі знання «зкладаються в дитині як основа всього, на свіжу пам'ять, нічим не загромождену, відразу за Азбукою і засвоюються так само твердо, як і Азбука. За такою формою, як Азбука, повинно бути перше знайомство з Вітчизною. Воно має бути визнане так само необхідним для кожної людини, як уміння читати й писати, і тільки з набуттям цих основних знань можна вже йти далі...»⁶.

У процесі національного виховання особистості яскравим є також приклад елітарних родин **Старицьких–Лисенків, Коцюбинських, Грушевських, Крушельницьких**, де здійснювався безперервний вплив на дітей, що забезпечувало високу ефективність та довготривалість досягнутих виховних результатів. Основними особливостями сімейного виховання в елітарній родині Старицьких-Лисенків була атмосфера сімейної поваги і довіри; високий рівень освіченості, загальної та педагогічної культури родини; соціальні орієнтації родини; коло сімейних інтересів, традицій (театр, родинні концерти, домашні вистави, читання цікавої книжки, дискусія за прочитаною книгою, Шевченківські вечори, запрошення до родинного вогнища народних співів, слухання батьківських оповідей, дотримання святкової обрядовості).

Арсенал родинної педагогіки сім'ї Коцюбинських включав турботу про якісну освіту дітей; виявлення та розвиток здібностей, творчих нахилів, обдарувань дітей, заохочення до творчості, розвиток естетичного смаку; активізацію пізнавальної діяльності дітей шляхом екскурсій, спостережень за певними явищами, процесами, збирання гербаріїв, колекціонування; розвиток емоційно-естетичної сфери особистості дитини, що включав естетику по-

⁵ Ушинський К. Д. Вибр. педагог. твори : в 2-х т. — Київ : Радянська школа, 1983. — Т. 1. — С. 78.

⁶ Ушинський К. Д. Вибр. педагог. твори : в 2-х т. — Київ : Радянська школа, 1983. — Т. 2. — С. 182.

вськденного життя, дотримання норм етикету, шляхетність у стосунках з батьками, виховання почуття громадянського обов'язку перед Батьківщиною, українським народом, де велику роль відіграв особистий приклад батьків; домашні зібрання «понеділки» за участю відомих культурно-просвітницьких діячів.

Домінантами виховання родин Крушельницьких, Грушевських були мовні, міжпоколінні, естетичні, трудові, моральні, громадські традиції, що забезпечували прагнення до творчості, працелюбності, усвідомлення своєї приналежності до українського народу задля розквіту держави. Складовими частинами виховання було розумове виховання, яке включало європейську освіту, знання іноземних мов, інтелектуальну культуру, розвиток мислення дітей; патріотичне виховання в якому велика увага приділялася громадянському обов'язку; моральне виховання, де акцент ставився на розвиток загальнолюдських цінностей; гуманістичне виховання; трудове виховання, основними пріоритетами якого було виховання свідомого, активного ставлення до праці та формування мотивів до діяльності.

Багато важило для визначення ідейної спрямованості виховання молодого покоління в сім'ї Крушельницьких: знайомство з класичною літературою (російською та українською), з народною творчістю. З малих років діти знали твори І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка, М. Гоголя, О. Пушкіна, І. Достоевського тощо.

Досвід, напрями національного виховання – розумовий, моральний, патріотичний, естетичний, фізичний, трудовий у родинах української еліти кінця XIX – поч. XX ст. мають суттєве теоретико-методологічне значення для визначення та обґрунтування мети, ідеалів, змісту та методики виховання елітарної особистості, оскільки він є моделлю виховання майбутнього покоління. На основі вивченого та узагальненого досвіду виховання попередніх поколінь науковці, педагоги визначають головні напрями національного виховання: психологічний, який включає розвиток таких якостей особистості, як відповідальність, пасіонарність, розуміння своєї місії перед народом; етичний, в якому значна увага приділяється формуванню манер поведінки, мовленнєвому етикету, вихованню шляхетних рис характеру, моральності, особистісному прикладу; світоглядний, де пріоритетними напрямками розвитку особистості є освіченість, прагнення до поглиблення знань та пропаганди їх серед народу; етнокультурний напрям, де значна увага приділяється розвитку національної свідомості, патріотизму, духовності, примноження знань та збереженню народної ку-

льтури, традицій. Аналіз особливостей виховання, узагальнення родинновиховного досвіду кінця XIX – початку XX ст. дозволяє вибудувати модель формування елітарної особистості, яка дає змогу глибше зрозуміти сутнісну характеристику виховання еліти кінця XIX – початку XX ст. Зокрема, схематично це може виглядати так (за визначенням науковця І. Хлистуна):

Модель формування елітарної особистості (за розробкою науковця І. Хлистуна, кінця XIX – п. XX ст.)

Серед названих родин, традиції яких ми розглядали, це родини, що походили з дворянського шляхетного середовища. Але добре також відомо, що серед селянських родин (особливо козацьких, які не зазнали кріпосницької неволі) було багато таких, які зберігали гідність та шанувалися по-шляхетному. Такі родини не змалоросійшувалися та міцно трималися всього українського. Подібні приклади дала нам українська класична література, і ми маємо до неї

звертатися. Найяскравішими представниками є герої романів І. Багряного («Тигролови», «Сад Гетсиманський») – Андрій Чумак і Григорій Многогрішний, які вийшли з селянського середовища та продемонстрували нам високий аристократизм духу. Також це простежується у романах У. Самчука «Марія», «Волинь», Д. Гуменної «Діти Чумацького шляху» та «Благослови, Мати». Такі родини дали світові І. Франка та П. Грабовського, від простого селянина пішла відома у світі і родина підприємців Харитоненків, про яку ми розповіли вище. За тоталітарного режиму про це навіть заборонялося говорити. І зрозуміло чому. Адже замовчування цих традицій створювало уявлення про неповноцінність українців у порівнянні з іншими націями. Натомість насаджувалося твердження, що такі традиції існували, насамперед, у середовищі російського дворянства. Професор Григорій Клочек зазначає, що шляхетне походження «...в радянські часи приховувалося та ніколи не декларувалося, бо вважалося майже злочином і могло серйозно ускладнити будь-яку людську долю».

Відчуття відповідальності як перед минулим, так і перед майбутніми поколіннями визначало і визначає потребу в збереженні власного доброго імені через збереження родоводу. Надзвичайно цікава з погляду спадкоємності духовних аристократичних традицій є історія взаємин Олександра Олеся з сином Олегом Ольжичем. Це кращий зразок єдності поколінь, зразок наслідування у вихованні сучасної молоді в душі українського аристократизму. Дослідження взаємин цих двох видатних людей може стати доброю школою для гарту національного характеру, активного протесту проти чужини й байдужої бездіяльності, прикладом активної життєвої позиції, твердих переконань та мужності у справі здійснення патріотичних державотворчих завдань. Ці питання найважливіші на сучасному етапі, вимагають великих зусиль, так само, як і життя наше, що потребує змін.

Олександра Олеся називали бардом національного відродження, а Олега Ольжича життя сформувало як переконаного українського патріота, який і загинув за свою ідею від рук фашистів у німецькому концтаборі.

Перебуваючи в м. Харкові, О. Олень зблизився з українською інтелігенцією, зокрема з родиною Алчевських. А в 1903 році в Полтаві на відкритті пам'ятника І. Котляревському він познайомився з Лесею Українкою, М. Коцюбинським, М. Лисенком, Б. Грінченком, М. Старицьким, І. Тобілевичем. М. Неврлий у книзі «Олександр Олень» на-

водить спогад Юрія Тищенка про його першу зустріч з О. Олесем: «...поява поета в українському клубі (Київ), за яким уже була збірка «З журбою радість обнялась», стала явищем надзвичайним. Тоді ту книгу читав і перечитував кожний свідомий українець. Та й не диво. Після Шевченка це був чи не перший поет «з ласки Божої», який заспівав гімн відродження України».

Саме в цей час прийшов на світ Олег Кандиба, що став відомий більш як О. Ольжич. Як любив його О. Олень, як радів своєму первісткові! Перебуваючи в розлуці з сином, він називав його найласкавішими іменами, писав для нього віршики, щоб полегшити шлях синові до пізнання навколишнього світу. Вирос син енергійним, допитливим, багато в чому повторюючи свого батька, рано почав вигадувати, фантазувати, показуючи при цьому вперту сміливість. Найніжніші слова любові й тепла вкладені в кожне слово Олесевих колискових: «Над колискою», «Коліскова», «Спи, дитиночко, кохана...». Вони були подаровані маленькому Олегові, який, ще не знаючи світу, сприймав його через чарівні образи маминої колискової, яку склав люблячий тато для свого сина.

Ближче головоньку...

Любий мій, сти...

Завтра ми підемо вдвох у стети:

Пташка співає там, бджілка гуде,

Батечко рідний, далекий нас жде.

Як бачимо, головну увагу зосереджено на образі «далекого батечка», якого хоч і немає поряд, але мама вчить свою дитину любити його і чекати. Більше 150 віршів, поем, казок написав для свого сина О. Олень, але це був поетичний дарунок не тільки синові, а й кожній українській дитині, тому що на початку нового ХХ століття було особливо важко вивчити українське слово, познайомитися з рідною літературою й культурою. Не було українських шкіл, бібліотек, журналів, газет. Але українська свідомо інтелігенція, серед неї і Олень, розпочинає працювати над відродженням національної мови, освіти. Падіння УНР змінило життя поета. Він опинився за кордоном, не перериваючи своїх зв'язків з Батьківщиною, де залишалися дружина й син. Між ними велося листування, з якого можна зробити висновок, що О. Олень для сина був абсолютним авторитетом і його вплив на формування національних переконань Олега – безперечний. Олег, як перед своїм духівником, перед батьком розкривав найпотемніші думки. Син добре розумів батька, бо знав, що найжорстокіше покарання для поета – це розлука з рідною землею. І щоб наблизити жадану

мить повернення на Батьківщину, він стає на шлях боротьби, бо не може залишатися байдужим: у ньому кипіла кров потомствених селянських аристократів Кадиб. Вже через кілька років батько пишався своїм сином, який став науковим співробітником чеського Національного музею, кілька семестрів викладав у Гарвардському університеті в Америці. До того ж він ще й був поетом, хоч належав до іншого «стилю, ніж його славетний батько». Олег ніколи не підводив, завжди тримав слово, такі, як він, не зраджують і не заводять у безвихідь, навпаки – виводять з манівців на шлях. Так що це було – спадкова риса чи результат пильного батьківського виховання? Зазначимо також, що Олег перебував в умовах постійної боротьби між добром і злом, які гартували його як особистість, формували здатність до самовизначення. У 19 років він вирішив непохитно, незламно йти вперед до наміченої мети. І вже пізніше, як поет, провідував своїм словом героїчний тип людини, свято вірив у сконденсовані в ній потенційні сили, непідвладні ніяким утискам. Він доводив кожній пересічній людині, що воля її – абсолютна, а робить її такою визначення і вибір мети: *«Захочеш – і будеш. В людині, затам, Лежить не відгадана сила»* («Незнаному воякові»). Отже, підсумовуючи сказане, ми робимо висновок: Олега Ольжича як людину, науковця, борця сформували три чинники – спадкоємність або генетичні якості, оточення, власні воля і розум. Осмислюючи разом з дітьми цей матеріал, слід спроектувати його зміст на сьогоднішній день і тим самим сприяти формуванню шляхетної, високоосвіченої, національно свідомої людини.

Перехід до третього тисячоліття позначений у галузі освіти і виховання важкою ситуацією, кризою, наявністю хибних духовних орієнтирів для досягнення значущих цілей, завдань. Аналіз цивілізаційних здобутків, наукових, культурних і національно-державотворчих досягнень великих українців переконливо свідчить про те, що духовність є найглибшим і цілющим джерелом розвитку українського національного духу нашої державності. Тому ідейно-моральний, емоційно-естетичний потенціал лицарської духовності стає непохитним підмурівком української національної системи освіти та виховання. Тільки так ми станемо сильнішими. Тільки тоді стануть стійкішими наша мораль та свідомість.

Творчо враховуючи історичний досвід виховання княжої, козацької доби, досвід виховання в українських елітарних родинах кінця XIX – поч. XX ст., необхідно домагатися, щоб сучасні діти були долучені до ознайомлення з цим ще в дошкільні.

І вже в початкових класах закладати «цеглинка духовності», адже «чого Івась не навчиться, того Іван не знатиме».

Зокрема, слід знайомити їх з історичними оповіданнями, легендами про українських козаків, діти мають вивчати і декламувати вірші, пісні про любов козаків до рідної землі. Важливе значення у вихованні має створення в уяві дошкільнят величних образів козаків, їхніх гетьманів, наприклад, Дмитра Байди-Вишневецького, Петра Сагайдачного, Івана Сірка, Богдана Хмельницького та інших українських лицарів. Діти мають сприймати їх як богатирів, витязів, які завжди чесні, сміливі, справедливі, мужні, працьовиті та віддані рідному народові.

Особливу увагу необхідно звернути на фольклорне виховання як один з найважливіших напрямів національного виховання. Його серцевина – думи, балади, прислів'я, приказки про козаків, їхню героїчну боротьбу проти чужоземних загарбників. Великий виховний вплив на дітей матимуть різноманітні види народного мистецтва: декоративно-прикладного, музичного, танцювального, вишивання, рушникарства, різьби по дереву тощо.

Популярними мають стати уроки Пам'яті, свята «Посвята в кобзарята», родинні свята «Козацькому роду нема переводу», уроки-конкурси «Козацькі забави», походи на природу «До козацького кулешу», театралізовані вистави «Запорозькі козаки – наша слава навіки», години спілкування «Козаки – лицарі духу», подорожі «Шляхами козацької слави», уроки козаччини «Як жили українські козаки?»⁷, усні журнали «Лицарські чесноти», «Легендарні жінки України в часи козаччини», конкурси знавців прислів'їв, голосні читання, пізнавальні вікторини, конкурси, фестивалі козацької пісні тощо. На таких і подібних заходах у дітей розвиваються кмітливість, дотепність, гнучкість розуму, ініціативність, творчість, формуються основи мудрості, відважності, шляхетності. Девізами заходів можуть бути: «Працею звеличуюсь», «Добрими справами утверджуюсь», «Силою волі і духу прикрашаю своє життя», «Утверджую в житті лицарські чесноти».

Козацьке краєзнавство потребує розвитку знань про діяльність гетьманів у певних регіонах України (С. Наливайка, І. Богуна, М. Кривоноса, П. Орлика, П. Полуботка, П. Калнишевського та ін.). Пошукові групи юних козаків, їх експедиції для вивчення

⁷ Така робота розгорнута та поширюється в багатьох обласних бібліотеках Київській, Волинській та ін.

пам'ятних місць, мандрівки по місцях козацької слави, впорядкування козацьких могил – це сприятиме формуванню в юних історичної пам'яті національної гідності, гордості та свідомості.

Ще С. Русова давала високу оцінку молоді Галичини, яка виховувалася на високих традиціях у молодіжній організації «Січ», у лавах «Пласту», створених при гімназіях та інших освітянських закладах. Бібліотекам слід підтримувати зв'язки по збереженню козацьких традицій з українським дитячо-юнацьким товариством «Січ». Спільно проводити посвяту учнів в юні козаки, джури, вечори козацьких забав, зустрічі з козаками, написання «Літописів козацьких справ дітей», створювати музеї козацької слави, де екскурсоводами є діти. Слід також поширювати участь у дитячо-юнацькій патріотичній грі українського козацтва «Джура». Діти мають знати, що козаки створили багатющій фольклор, започаткували професійну літературу та мистецтво. Козацька дівчина Маруся Чурай була й залишається нашою найвидатнішою поетесою-пісняркою. Славна пісня козака-поета Семена Климовського «Їхав козак за Дунай» стала відомою в багатьох країнах Європи. Геніальні були композитори козацької доби, які працювали в Києво-Могилянській академії – Д. Бортнянський, А. Ведель, М. Березовський, твори яких відомі в інших країнах світу. Діти їх мають знати. До честі сказати, в більшості ОБД ця робота розгортається все ширше.

Педагогіка всіх 3-х періодів своєю сутністю, морально-духовними особливостями та засобами виховує дітей у дусі постійної готовності до захисту Вітчизни, що в наш час є надзвичайно актуальним. Під цим кутом зору лицарські традиції виховання мають найбагатший арсенал позитивного впливу на підростаючі покоління, все суспільство. Тому необхідно, щоб діти знали про звитяжні переможні битви Данила Галицького (1201-1264), Володимира Мономаха (1113-1125), Ярослава Мудрого (1019-1054), полковника Івана Богуна (у 1651 р.), гетьмана І. Виговського (у 1659 р.). Рефреном тут мають проходити слова: «Слава не вмере, не поляже од віку до віку». Про високий героїчний зміст слави часто згадує у своїй творчості Т. Шевченко. Як вірний син народу, він прагнув відтворити, утвердити в свідомості сучасників та нащадків і увічнити славу як основу української духовності: «...а слава – заповідь моя», слава «не поляже, а розкаже, що діялось в світі, чия правда, чия кривда і чії ми діти». Тому вся система національної освіти, виховання сьогодні мають формувати в юних переконання, що саме вони є спадкоємцями лицарської слави України.

Вершини патріотизму наших предків, волелюбний козацький дух, лицарська мораль, психологія, ідеологія українського народу, стали засадничими основами для неперевершених художніх творів – національних шедеврів Т. Г. Шевченка. Як ніхто інший, він пізнав з раннього дитинства любов свого народу до рідної землі, глибоку повагу його до героїчних предків. Увібравши в себе національні цінності та святині, глибину народних почуттів, інтелекту та сили волі, Т. Шевченко відчував, переживав і усвідомлював усі грані розмаїття життя народу, його пориви до духовних висот, прагнення до свободи, і все це він високохудожньо відтворив у вічно живому «Кобзарі» та інших творах. Незвичайна книжка «Кобзар» має бути прочитана всіма дітьми України. Адже в ній ніби сам український народ вустами Т. Шевченка – свого посланця, закарбував на скрижальях національної культури та світової історії вічно пульсуючий, непереможний, лицарський дух рідного народу, зокрема його елітної частини – козацтва.

Важливі факти, відомості, інші матеріали, які можна широко застосовувати в процесі лицарсько-козацького виховання, розкриваються в книжках Апанович О., Плачинди С., Чухліба Т.; наукових працях про героїку козаччини М. Костомарова, М. Грушевського, М. Аркаса, І. Крип'якевича, Б. Грінченка, О. Олеся, Симоненка В., Костенко Л., Драча І., Павличка Д. Потужні лицарські духовні цінності розробляються та обґрунтовуються у фундаментальних наукових та літературних творах П. Куліша, В. Антоновича, М. Драгоманова, Д. Яворницького, Д. Дорошенка, Б. Лепкого, І. Дзюби та ще цілої низки видатних українців.

Використання всіх цих джерел і інших можливостей інформаційного, знанневого простору, забезпечить юнь необхідним обсягом знань, сприятиме формуванню в них якостей елітарної особистості. І тут, перш за все, необхідно підвищувати інтерес і рівень знань керівників дитячого читання до цієї проблеми, які мають оволодіти знаннями про поняття «еліта», «елітарна особистість», її роль в ході історії України, щоб сприяти формуванню у дітей цих якостей.

Отримувати та поширювати такі знання можна шляхом створення «інститутів еліти» – клубів, мистецьких віталень, де б важливу роль у їх діяльності відігравали зустрічі з відомими науковцями, діячами мистецтв, проведення дискусій, круглих столів з проблем виховання елітарної особистості, літературно-музичних вечорів, присвячених елітарним особистостям минулого.

Необхідно створювати умови виховання, які сприяли б формуванню національної еліти використовуючи високий педагогічний потенціал батьків, їх особистий приклад і авторитет, їх громадську діяльність та використання творчої спадщини батьків, емоційний, духовно-психологічний клімат сім'ї. Основними формами виховання в елітарних родинах були і можуть бути надалі домашні вистави, колективні читання, родинні концерти, Шевченківські вечори, літературна діяльність, домашні зібрання, участь в культурно-просвітницьких організаціях. У родинах мають використовуватися такі методи формування національної свідомості як розповідь, бесіда, приклад, а також методи стимулювання національної діяльності (привчання, вимоги, створення виховних ситуацій). Отже, ефективні такі засоби виховання, як родинні традиції, національні звичаї та обряди, народна творчість, слово, мова, книга, мистецтво.

Наша консультація далеко не охоплює всіх питань національної виховної спадщини української еліти, а дає лише початкові знання. Наука третього тисячоліття вимагає подальшого пошуку та поглибленого вивчення матеріалів зазначених періодів, зокрема з проблем родинного виховання в сім'ї Винниченків, Заклинських, Левицьких, Лепких, меценатів Галаганів, Орликів та багатьох інших, що сприятимуть у формуванні сучасної елітарної особистості. Подальшого вивчення також потребує досвід виховання еліти княжої та козацької доби.

Варто розгорнути цю роботу в областях і утворити один великий проект пошуку і популяризації виховних ідеалів українського народу на основі традицій, ментальності українського народу, викликів часу. Цю роботу фактично розпочато у великих і малих містах, селищах. Про це свідчать заплановані дослідницькі видання «Виховання у шляхетних галицьких родинах» – Львівської ОБД, до 325-річчя від дня народження Петра Калнишевського-Кошового атамана Запорозької Січі – Сумської ОБД, тощо.

Україна робить поступальні кроки у своєму державному, культурному та духовному відродженні. Повертаються із забуття волелюбні заповіді дідів і прадідів, національні цінності та святині. Сучасна епоха має привести до відновлення забутих і занедбаних національних, зокрема й козацьких традицій та звичаїв, досягнень вітчизняної культури на попередніх етапах її розвитку. Національне відродження – це якісне оновлення багатогранного життя, яке передбачає всебічний розвиток нашого суспільства, держави й забезпечує невпинний поступ вітчизняної культури, науки, освіти,

економіки, духовності до світових висот. Адже, розум і духовність виражають найвищу, суспільно найбільш сутнісну характеристику особи. Людина розумна та духовна завжди цінувалася в народі найвище і тут широке поле діяльності. І тут доречні такі порівняльні дані. За сучасним світовим стандартом, оптимальним показником освіченості кількість вчених у країні, зокрема 70-80 науковців на 10 тис. населення. Найвищі показники у світі мають Японія – 77, США – 73, Україна – 50. Близько 50-ти мільйонна українська нація не має жодного лауреата Нобелівської премії. За кількістю осіб з університетською освітою Україна стоїть на 66 місці. Вони яскраво підтверджують і спрямовують нашу діяльність. Кожен сучасник має також усвідомити себе прямим спадкоємцем і наступником, продовжувачем славних традицій українського родоводу, представники якого найвищими ідейними, духовними орієнтирами вважають український патріотизм, гуманізм, самовіддану працю в ім'я України, ідеали Любові, Добра, Правди, Свісті, Гідності та Честі в нашому житті. Завдяки національним пріоритетам, молодь буде вбирати в себе найцінніші здобутки моралі та духовності, а отже, нові покоління нашого народу виростатимуть гідними спадкоємцями славних і героїчних предків, творцями української держави з яскраво вираженими європейськими ознаками.

В нашій галузі головне сьогодні – люди, які здібні масштаб своєї особистості дотягнути до масштабу цих завдань, тобто дотягуються професійно, що важливіше – духовно. Впевнена, в нашій спільноті таких людей багато. Саме через таких людей ми зробимо прорив в нову якість нашої діяльності.

Література

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. — Київ : Дніпро, 1991. — 234 с.
2. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. — Київ : Варта, 1993. — 287 с.
3. Апанович О. М. Розповіді про запорізьких козаків. — Київ : Дніпро, 1991. — 334 с.
4. Героїчний епос українського народу : Хрестоматія. — Київ : Либідь, 1993. — 431 с.
5. Короткий опис Малоросії (1340-1776) / Підготовка до друку, вступна стаття А. Бовчирі. — Київ : Видавничий дім «Стилос», 2012. — 192 с.
6. Крип'якевич І. Історія України. — Київ : Просвіта, 1990. — 93 с.
7. Ляхоцький В. Із педагогічної спадщини І. Огієнка // Почат. школа. — 1997. — № 3. — С. 56-59.
8. Мельничук Ю. Л. Основи козацько-лицарського виховання : 25-й річниця козац. педагогіки присвячується / Мельничук Ю. Л. — Київ : Гетьман, 2012. — 295 с.
9. Плачинда С. П. Легенди і міфи давньої України. — Київ : Спа-лах, 1997. — 279 с.
10. Полководці Війська Запорозького : історичні портрети. — Київ : Видавничий дім «КМАкадемія», 1998. — 397 с.
11. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори / Русова С. Ф. — Київ : Освіта, 1996. — 304 с.
12. Стефанюк С. Козацька педагогіка. — Харків, 2000. — 302 с.
13. Турута Т. Виховні ідеали українських аристократичних родин / Т. Турута // Українська література в загальноосвітній школі, 2003. — № 5. — С. 55-58.
14. Хлистун І. Козацька педагогіка у формуванні української національної еліти / І. Хлистун // Рідна школа. — 2005. — № 2. — С. 65-67.
15. Хлистун І. Арсенал родинної педагогіки сім'ї Коцюбинських // Вісник УДПУ. Філологія. Літературознавство. — 2005. — С. 54-56.
16. Хлистун І. Естетичний аспект формування національної еліти / І. Хлистун // Наука і сучасність : Збірник наукових праць Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. — Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. — Т. 51. — Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова. — 2005. — С. 82-89.
17. Яковенко Н. Українська шляхта з XIV до середини XVII ст. / Н. Яковенко. — Київ : Наук. думка, 1993. — 411 с.

Вул. Баумана, 60, м. Київ, 03190
Тел/факс: 400-65-87, тел. 400-05-01, 400-70-91
<http://www.chl.kiev.ua>
[mail: lib@chl.kiev.ua](mailto:lib@chl.kiev.ua)